

ВОЈАН РУС, Љубљана

ИСТИНЕ И ЗАБЛУДЕ О МАРКСИСТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ СВЕТА

1. УВОДНЕ ТЕЗЕ

Нека тумачења савремених *погледа на свет* садрже једну велику заблуду која проглашава научно-дијалектичку (марксистичку) теорију света као изразити догматизам. Приближна „логика“ ове искривљене „критике“ је следећа:

— дијалектички материјализам проглашава материју и најопштије дијалектичке законе као апсолут свих апсолута, коме је све апсолутно подређено;

— пошто носиоци дијалектичког материјализма сматрају да нису апсолутно сазнали овај апсолут, они су крајње догматични и крајње недемократични;

— они све посебне филозофске и научне истине подређују својој апсолутној, најопштијој премиси;

— они апсолутно подређују човека појединца, његову личност и слободу, па и читаво људско друштво оном бирократском слоју који тврди да поседује ову апсолутну истину.

Из овога се изводи или закључак да би марксизам требало уништити или му се „дозвољава“ опстанак само ако би се одрекао свог *погледа на свет*.

Насупрот овим схватањима покушаћу да покажем:

— да изразита дијалектичност и научност омогућавају научно-дијалектичкој теорији света да, радикалније од свих досадашњих *погледа на свет*, прекине са сваким спекулативно-апсолутизованим, метафизичким погледом на свет;

— да је ова теорија довољно искуствено утемељена, кохерентна и отворена за стални развитак;

— да јој доследна примена њезиних извора, темељних принципа обезбеђује да се не претвори у апсолутизовану догму, а истовремено обезбеђује јој „право“ да учествује у вредновању других *погледа на свет*, да развије плодни дијалог са њима, без апсолутистичке нетрпељивости;

— да је ова теорија света услед своје дијалектичности плодан принцип најопштије методологије и нужан елеменат филозофског засновања човекове човечне слободе, садржајне демократије и отпора сваком аутократизму.

2. АПСОЛУТИСТИЧКИ, НЕДИЈАЛЕКТИЧКИ ПОГЛЕДИ НА СВЕТ

Уводне тезе могу се најпуније доказати систематским развијањем марксистичке теорије света и њеним суочавањем са савременом науком и друштвеном праксом. То је, наравно, немогуће у реферату и зато ћу показати смисао уводних теза у неколико повезаних исечака.

Марксистичка теорија света суштински новим приступом прекида са свим оним погледима који темељ или извор, принцип, начело или циљ света (или све то заједно) виде у неком одређеном *апсолуту*. Идеја тог апсолута појављује се у многим варијантама и под многим различитим терминима: као платонистичка или аристотеловска надискуствена бит, као специфична хајдегеровска бит, као кантовско надискуствено „ја“, које се продужује у делу феноменологије, екзистенцијализма, персонализма, као механичко-метафизичка материја, као свет непроменљивих суштина итд.

Међутим, све те варијанте апсолута имају неке битне *заједничке недијалектичке* елементе. У свим тим варијантама тумачи се светски апсолут, више или мање, као нешто:

а) што је *изворно* апсолутно одвојено од свих ужих општости, посебности, појединачности и осјетних феномена;

б) што је апсолутно јединствено, једно и затворено;

ц) што се *накнадно* апсолутно повезује са посебним и појединачним (тима се долази у нерешиву противречност са тезом а).

Марксистичка теорија света прекида са овим састојцима метафизичких, недијалектичких *погледа на свет*; прекида са самим *темељима* метафизичког *погледа на свет*. То је први разлог зашто употребљавам за марксизам други термин — теорија света.

Они који тумаче марксизам као догматички *поглед на свет* — било да сами себе сматрају његовим присталицама или противницама — заправо уносе у марксизам своје сопствене апсолутистичке погледе, уносе њихов заједнички метафизички метод (тачке а—б), који често остаје непромењен и кад се мења терминологија (па се, на пример, речи идеја или бог замењују речју материја).

И када негирају могућност било какве теорије света или погледа на свет, негирају их и данас најчешће зато што мисле да је такав поглед могућ само у метафизичко-апсолутистичком облику. Значи, ови неспоразуми извиру из тога што и метафизички, и скептички, и агностички и релативистички критичари марксизма *сами нису* радикално превазишли апсолутизам. Зато они не виде корените могућности тог превазилажења, које је отворио изворни марксизам и на које ћу сада укратко указати.

3. УМЕСТО СВЕТСКОГ АПСОЛУТА — ДИЈАЛЕКТИЧКА СТРУКТУРА СВЕТА И МЕТОДОЛОГИЈА

Марксизам није само прекинуо са апсолутизованим погледима, него их је, такође, превазилазио обликованим, позитивним решењима. (Под „обликованим“ разумем мисаоно сазреле ставове марксизма, који су довољно јасни, утемељени, изражени на нивоу савремене мисли, али нису систематски развијени).

Изворна марксистичка теорија *материје* јесте еклатантан доказ да заблуде око марксизма извиру само из апсолутистичких предрасуда *самих* критичара, а никако из стварног филозофског садржаја марксизма. Критичари виде у категорији „материја“ често главни догматски корен марксизма који треба одбацити.

Насупрот томе, сви изричито изворни ставови марксизма превазилазе апсолутизме експлицитно и својим тумачењем материје:

а) пошто изричито негирају материју као одвојени светски *апсолут*, који би био једини и непроменљив и

б) пошто изграђују појам материје као *дијалектичку* категорију која има историјски садржај, која је, додуше, *довољно* (није апсолутно) доказана, али која је истовремено и свесно *потетички-развијно*, па тиме и *научно-критички*, постављена.

Ад а) Појам материје као апсолута превазилазе нарочито Енгелсови ставови да најопштија „филозофска“ материја и кретање не постоје „*као такви*“, издвојени из посебних твари и појава; они су по Енгелсовим речима само „*укупност*“ (die Gesamtheit) оних одређених твари или кретања, из којих су ове најопштије категорије апстраховане.¹

Појам материје развијају, такође, Енгелсови ставови у Анти-Дирингу, да су материја и материјалност заправо „истинско јединство свега“ (die wirkliche Einheit), да „не може бити материје без кретања“, да је кретање, као „начин бивања материје“, исто тако нестворено (unerschaffbar) и неуништиво као материја сама.²

¹ Дијалектика природе, Београд, 1950, стр. 186 и стр. 203; Marx/Engels, Werke (MEW), Band 20, Berlin, 1962, S. 503, 519.

² MEW, Band 20, Berlin 1962, S. 41, 55.

У тим Енгелсовим ставовима је, свакако, присутна теза да свет и материја постоје на себи и не само субјективно (не само као конструкција априорног „ја“). Још је значајније да *материја овде није више метафизички схваћена као апсолут*, који је изворно апсолутно одвојен, а који је поред тога и апсолутни извор, узрок или циљ свега осталог у свету. Материја овде није више апсолут према коме би кретање или посебности биле само секундарни модуси, које би апсолут-материја могла да постави или не и без којих би могла постојати и као самодовољна.

Најопштија (светска, „филозофска“) материја може постојати, према Енгелсу, само *унутар* свега посебног и појединачног, само као њихово јединство и само као комплементарна са свеопштим кретањем. Кретање није, дакле, секундарно и није „створено“ од материје, него је са њом у односу сталне *међусобне* условљености. Према томе, ни материја ни било која „класична“ универзалија није у марксизму једини и апсолутни узрок, коме би посебности, кретање, време, простор итд. биле само пасивне и секундарне последице. Материја је, као јединство свега, у нужном комплементарном односу и са свеопштим кретањем и са појединачно-посебном структуром света итд.

Зато мислим да у марксистичкој теорији света метафизичку *представу* (= *поглед*) *апсолута* замењује *теорија о структури света*, у којој нема више никаквог *посебног* апсолута као јединог непроменљивог, свемоћног итд. Ова структура садржи моменте који нису непроменљиви, али су објективно опредељени (материја, кретање, супротности итд.) и зато могу бити и појмовно схваћени и искуствено доказивани. Међутим, *ниједна* од ових категорија (материја, кретање итд.) не може бити апсолутна истина, јер ниједна не успева да ухвати непостојећи „коначно одређени“, „свемоћни“ и посебни апсолут, чије би сазнање дало коначни одговор на све остало као његову пасивно-униформну последицу. Ниједна појединачна категорија не може сама захватити светску бесконачност.

Дијалектички појам *светске структуре* и њених момената је кохерентан и у складу са позитивним, искуствено-научним сазнањима. Када у том смислу говоримо о материји, не мислимо, као што смо поменули, ни на једну одређену, посебну твар или ствар, кретање или појаву, него само тврдимо да све појаве, које су посебне науке утврдиле, представљају неку целокупност и јединство. То значи да су све појаве и посебности у било каквом *односу*, јер је однос (однос је такође супротност, различитост) могућ само под условом извесног *јединства*, које се успоставља врло различитим везама, а не униформно. Науке нису до сада откриле ни један апсолутно издвојен појав; све откривено је у врло различитим, али ипак у неким односима.

Теза о апсолутној одвојености било чега у свету јесте у себи противречна, јер претпоставља да било који конкретни људски ум дохвати оно што је већ по аподиктичкој претпоставци ове тезе од њеног носиоца апсолутно одвојено (тако нешто би било

апсолутно непознатно и према човеку апсолутно равнодушно, без односа према њему). У поменутој мисаону потешкоћу, нелогичност, нужно упадају све варијанте о било каквом одвојеном светском апсолуту, а избегава је дијалектичка теорија о најопштијем кретању, материји и другим моментима, који су *унутар* посебног и појединачног; овде их можемо наћи без противречности.

Поменуто схватања материје, кретања итд. продубљују схватања изворног марксизма о односима опште-појединачно и нужно-случајно што важи нарочито: за Енгелсово извођење у *Дијалектици природе* да је случајно такође нужно, да се сазнање не своди само на подређивање појединачног и случајног *под* законе и да се општости развијају и кроз случајности;³ за Марксову и Енгелсову критику у *Светој породици*⁴ издвојене и појединачном апсолуту надређене спекулативне општости; за Лењинове мисли у *Филозофским свескама* да је свако опште само део, само страна појединачног; за Лењинов и Енгелсов став да апсолут (= бесконачни свет) постоји само у и кроз релативно, а не изнад њега.

Из тога, такође, излази да материја, кретање и друге најопштије нужности нису апсолутно одвојене и надређене појединачном и случајном, него да су увек у њему. Зато тезе о најопштијим моментима света не могу бити никада апсолутно истините премисе из којих бисмо могли без остатка изводити све посебно и појединачно директно и апсолутном нужношћу.

Овде треба истаћи неутемељено раздвајање Енгелса као „онтолога“ од Маркса као „антрополога“. Маркс заједно са Енгелсом у *Светој породици*, а сам у *Критици Хегелове филозофије државног права*, у многим писмима и у *Капиталу* изражава чврсто уверење да су поларности, екстреми, однос квантитет-квалитет итд. присутни као најопштији моменти у свим појавама света и не само у човеку.

Ад б) Из наведене теорије произилази да су сви погледи на свет увек историјски развојни, да имају само илузије апсолутности и да су марксистичка схватања о свету делимично *научно-хипотетичка*.

Пошто најопштија структура света постоји само унутар стално променљивих посебности и појединачности — без могућности да их униформно подреди — објективно је немогућно, да би сазнање најопштијег било и потпуно сазнање посебности. Ни најдубља филозофска сазнања о најопштијим законима света никада нису потпуна сазнања посебних закона и појава, него откривају или предцирају само неке заједничке особине свих појава. Тиме најопштије категорије и методолошки принципи хипотетички олакшавају пут ка откривању конкретних суштина посебног и појединачног. Међутим, сама најопштија сазнања

³ *Дијалектика природе*, оп. cit., стр. 171—174; MEW, Band 20, S. 486—490.

⁴ MEW, Band 2, Berlin 1974, S. 60—63.

никада не откривају ове конкретне посебне и појединачне суштине, него их могу дохватити само посебни креативни акти посебних филозофских (антрополошких, етичких, естетских) и посебних научних сазнања.

Из свега претходног следи: сама дијалектичка структура света (објективни однос опште-појединачно, нужно-случајно итд.) омогућава: а) да сазнања посебних наука научно *доказују* најопштије категорије и принципе и б) да ови служе као најопштије *хипотезе* свих посебних наука (а никако као апсолутне премисе — догме). Зато научно-дијалектичка теорија света садржи и законе и хипотезе који су обликовани на научно-критички начин.

Свест о *историчности* саме теорије света истиче нарочито познати Енгелсов став да „материјализам мора да мења свој облик сваким епохалним проналаском.“⁵

Ова развојност теорије света има и субјективну и објективну страну. Најопштија структура света јесте и објективно исторична, јер су најопштији закони присутни у појавама, па се мењају — иако су одређени — наступањем сваке нове појаве. Субјективно се мењају „светски“ појмови и пројекције пошто човечанство на сваком историјско-практичном кораку открива нове конкретне чињенице које нужно модификују најопштија сазнања.

Доследна примена ових импликација марксизма на њих саме тражи стално критичко преиспитивање и марксистичке теорије света. Пошто немамо апсолутно, немамо ни апсолутно осигурања против догматизма; неретко су догматизовали и марксистичке појмове о свету. Међутим, у изворне концепције марксизма уграђено је до сада релативно *највише противдогматичких* могућности, а таквих могућности је битно мање у тврдњама да је било каквом апсолуту извор апсолутне, непроменљиве и свеважеће истине.

4. ПРИЛОГ ФИЛОЗОФСКОЈ ОСНОВАНОСТИ САДРЖАЈНЕ СЛОБОДЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ

Дијалектичко схватање света учествује — само као део и не као апсолутни принцип — у преокрету ка најпунијем схватању људског стваралаштва, а тиме и садржајне демократије и слободе.

Откриће дијалектичке структуре света (и њезино превазилажење метафизичких појмова о апсолуту) додуше не открива шта је *унутрашња* суштина стваралаштва, садржајне слободе и демократије. То може да постигне тек посебна филозофска теорија човека, његовог рада и његових вредности. Међутим, баш

⁵ К. Маркс-Енгелс, Изабрана дела II, Београд 1950, стр. 361; MEW, Band 21, Berlin 1962, S. 278.

дијалектичка теорија света открива онај *спољни* козмички простор у који се стваралаштво може пројигирати тако да и човек ствара свет.

И то је једна од разлика које дијалектичку теорију света одвајају од метафизичких погледа на свет. Она не учествује само у сазнавању света, не учи човека да само пасивним „погледом“ посматра свет, него *учествује* — само као део, али *нужан* — у његовом активном *деловању* на свет. То јесте други разлог зашто дијалектичка теорија света није само „поглед“, него је и *концепт*, *пројект* — тачније, део је целовите замисли човека и човековог света.

Дијалектичка теорија света је *нужни* саставни део (само део) објективно утемељеног императива, по коме човек и може и мора учествовати у развоју света својом развијеном суштином-стваралаштвом. Ова теорија делује у том правцу пошто разбија све представе апсолута по којима би био човек апсолутно одвисан од света и пошто утврђује да *свака* појединачност *учествује* и у развоју најопштијих структура света.

Баш зато је свет и бескрајан и променљив, различит и јединствен, баш зато што није непробојни апсолут — нема никакве апсолутне светске преграде која би спречавала да човек све више утиче на свет. Променљивост и различитост света може да учествује, под руководством човекове замисли, у људском стваралаштву, пошто стваралачка замисао на изворан начин повезује различитост света. Тиме се човек не проглашава новим апсолутом, ни апсолутним господаром света, него се тиме утврђује, подстиче и пројигира, уместо пасивног, активни однос према свету.

Пошто је за стваралаштво способан сваки просечан човек, пошто је стваралаштво главни извор главних људских вредности, а тиме и пуне и одговорне слободе, и пошто стваралаштво нема никакве апсолутне препреке — може сваки човек учествовати у стварању човечјег света, човечје слободе и демократије. За разлику од свих теза о апсолуту, дијалектичка теорија светске структуре никако не може — ако је доследна себи — да дедуцира из било каквог апсолута тезу о *нужној* аутократској владавини, која има специфична овлаштења од апсолута.

Дијалектичка теорија о свету може да учествује само у пројекцији и *остваривању* такве садржајне демократије у којој је „слобода сваког појединца услов слободе свију“.

5. ИЗВОРНИ МОТИВИ МАРКСИЗМА ЗА ПОДСТИЦАЊЕ ДИЈАЛОГА СВИХ ПОГЛЕДА НА СВЕТ

Један од највећих савремених фалсификата или заблуда је тврдња да је дијалектичка (марксистичка) концепција идеолошки фанатизам, који не може да трпи поред себе ни један други

поглед и да су зато у тој теорији узроци савремених светских супротности.

Ствар стоји обрнуто.

Целовита научно-дијалектичка филозофија (теорија света је само један њезин део) може да највише допринесе: а) новом, плодном односу међу различитим погледима на свет; б) превазилажењу оних апсолутизованих предрасуда које су неутемељено преносиле супротности филозофских „погледа“ у политичке сукобе, у борбу за власт. Овде није реч о новој тактици и тренутним компромисима марксиста, ни о одрицању од њихове филозофије, него о једној нужности самих темеља њихове филозофије (понекад недовољно сагледаних и развијених).

Пошто је марксистичка дијалектика — баш као дијалектика — свесна да није никаква апсолутна истина ни апсолутно добро, не може, ако је доследна себи, никако претендовати на апсолутну владавину над човечанством ни желети да у стилу крсташких, верских ратова, истребљује другачије погледе или критичке примедбе на рачун марксизма. Тежње ка међусобном истребљивању, ка беспощедној одлуци „ми или они“, могу се много пре ослањати на апсолутистичке погледе, на илузије сваког од њих да само он поседује апсолутну истину, па и сам апсолут.

Дијалектичка филозофија може највише да подстакне садржајно-демократски дијалог међу свим погледима савременог света, пошто објашњава порекло апсолутизованих илузија, једностраност и пошто открива и њихове вредне импликације. За доследну марксистичку филозофију другачији погледи на свет нису утеловљено зло ни бесмислице, него појаве са одређеним местом у историји човечанства. Ти погледи нису одражавали ни само напредак ни само назадност; једно или друго може да открије објективна анализа и њиховог филозофског садржаја и њихове друштвене функције. Унутар једног конкретног историјског идеалистичког (религиозног) или материјалистичког правца налазе се скоро увек *врло различити*, чак супротни филозофски и друштвени садржаји.

Пошто је једна од (често имплицитних, несвесних) функција филозофских праваца да човеку разјасне место његове целовите суштине у свету, сви су они изражавали или једну или другу *суштинску* страну човека и света. То изражавање могло је бити једнострано, апсолутизовано и тиме је и објективно могло служити или напредним или реакционарним тенденцијама. Међутим, у свакој таквој једностраности крије се један или други „рационални“ елеменат. Маркс није у идеализму и религији откривао само „опиј народа“, него и апсолутизовано изражавање „људске делатне стране“.

Марксистичка филозофија може — доследно самој себи — предложити свим савременим носиоцима различитих погледа међусобан *толерантан* однос у *динамичко-продуктивном* смислу

а не у *статичко-политикантском*. Данас, када се освешћују стотине милиона људи, није ни могућно предложити једну догматско-статичку поделу света, власти и погледа у старом стилу »*cuius regio, eius et religio*« (поданици треба да слепо прихватају погледе својих владара). Није ни могућно предложити као обавезан један еклектичко-синкретички компромис: узећемо помало *непромењених* састојака од свих погледа. Иако, наравно, постоји лична слобода и за такав избор погледа, не можемо спречити да многи савремени људи теже напред од мисаоне статике.

Динамичко-продуктивна толеранција коју можемо предложити носиоцима свих филозофских праваца и свих погледа на свет и која је, вероватно, највише утемељена у људској природи, садржи два основна елемента:

1. Да све филозофске погледе на свет схватимо као *хипотезе*, које се и могу и морају развијати на темељу општег искуства, логике и које се тим продуктивним мишљењем могу зближавати и одстрањивати међусобно апсолутне преграде, предрасуде и мржње. Ми марксисте можемо очигледно доста добити и озбиљним разматрањем других хипотеза. И поред нашег убеђења да је марксизам још најбоље изразио потребе наше епохе, знамо да није ни потпун ни коначан.

2. Да сви прихватимо „релативну самосталност“ погледа на свет. Различити погледи на свет нису били (готово) никада *главни разлог* политичких, класних и војних сукоба, него су то били готово увек материјални интереси, тежња за влашћу, за монополем. Зато је једна од великих *животних* опасности за савремено човечанство сваки позив да је нужан политички и војни обрачун услед различитих погледа на свет.

Човек — или бар део људи — увек ће осећати потребу да размишља о свету, па се зато морамо и ми марксисте бавити овом проблематиком. Међутим, сасвим је сигурно — то произлази за марксисте из комплементарног односа најопштијег и појединачног — да ниједан *најопштији* став о свету (ни идеалистички ни марксистички) *не води* апсолутном нужношћу ка *посебном*, „практичном“ или социјалистичком или експлоататорском понашању ни ка *посебној*, „практичној“ филозофији ове или оне врсте. А за живот човечанства је очигледно *најважнија* — нарочито у време великих међународних опасности — *практичка* филозофија.

Зато је за нас марксисте сасвим принципијелно-доследно да предложимо припадницима других филозофских погледа (и религија): сложимо се прво око *темељних* проблема човечанства (као што су разоружање, укидање војних блокова, развитак привредно заосталих земаља), јер је већ ту садржан најважнији део савремене практичке филозофије; потражимо *прво* оно заједничко филозофско што нас веже у *етици*, у схватању *вредности* и *друштва*.

А уколико дискутујемо о различитим погледима на свет, договоримо се да су та питања увек *другостепена* у поређењу са *практичним* понашањем и филозофијом и да је о њима могућно плодно расправљати само ако се одлучно одвоје од илузионистичко-апсолутне везаности за темељне друштвено-политичке и међународне сукобе савременог света.

Vojan RUS

WAHRHEITEN UND IRRTÜMER ÜBER DIE MARXISTISCHE WELTTHEORIE

Zusammenfassung

Der grösste Irrtum — oder die grösste Böswilligkeit — bei Beurteilung von zeitgenössischen »Weltanschauungen« ist die häufige Behauptung, die marxistische »Uranschauung« sei ein fanatischer und für die Menschheit gefährlicher Dogmatismus.

Aufgrund der Analyse der Urstandpunkte von Marx und Engels habe ich in dieser Arbeit gerade das Gegenteil nachgewiesen: die betonte Wissenschaftlichkeit und Dialektik ermöglichen der marxistischen »Anschauung« nicht mehr eine figurativ antropomorphistische »Weltanschauung«, sondern eine Abbildung einer wissenschaftlich-philosophischen für die Menschenbefreiung notwendige Welttheorie zu sein. Radikaler als alle anderen Weltanschauungen bricht sie mit der spekulativen Tonstinierung der methaphysischen Weltabsolutheit (sogar mit deren einfachen Verneinung und Fortsetzung — mit dem kosmologischen Agnostizismus).

Anstelle der bisherigen Methaphysik (Nichtdialektik), wonach die Weltabsolutheit »über« die Empirie stehe, absolut identisch und unveränderlich sei, deutet die materialistische allgemeine Marx — und Engels — Dialektik die Materie nicht als Absolutheit, sondern nur als eine objektive Dimension der dialektischen Weltstruktur. Diese Dimension ist der Welt nicht überlegen, sondern steht in einem gesetzlichen dialektisch-komplementären Verhältnis zu ewiger Bewegung, Unterschiedlichkeit und anderen allgültigen Gesetzen.

Das heisst, dass im Urmarxismus die Vorstellung (Auffassung) der Absolutheit durch die Theorie über die allgemein gültige dialektische Weltstruktur ersetzt wird. Folgerichtige Entwicklung der ursprünglichen marxistischen Welttheorieabbildung erschwert deshalb ihre Umwandlung in ein absolutisiertes Dogma und erleichtert ihr eine richtige Einschätzung aller anderen Weltanschauungen und ein Zwiegespräch mit diesen ohne absolutistische Ausschliesslichkeit.

Eine solche dialektische Welttheorie stellt ebenfalls:

- a) ein fruchtbares theoretisches Prinzip einer allgemeinen wissenschaftlichen Methodologie;
- b) ein notwendiges theoretisches Element einer gänzlichen und realhumanistischen Philosophie des Menschen, seiner freien, inhaltsreichen Demokratie und seines Kampfes gegen jeglichen Autokratismus.